

Saxa loquuntur?

Spankracht en draagkracht van eeuwenoude stadskerken

Marieke Kuipers

De middeleeuwse stadskerken behoren tot de meest archetypische monumenten van geschiedenis en kunst. Generatie op generatie heeft erin gekerkt, eraan gewerkt, er tegenop gekeken. Nog altijd maken zij indruk door hun omvang, schoonheid en zichtbare sporen van de tijd. Maar in onze hedendaagse, sterk gesecculariseerde maatschappij brokkelt hun religieuze betekenis langzaam af. Voor de krimpende kerkgemeenten wordt het steeds zwaarder om hun erfgoed in stand te houden. Herbestemming, geheel of gedeeltelijk, lijkt voor de eeuwenoude stadskerken het tovermiddel om ze te kunnen behouden. Hoeveel culturele spankracht hebben zij om de soms forse ingrepen omwille van exploitatie te verdragen zonder hun zeggingskracht als bedehuis te verliezen? Gaat het alleen om het behoud van de ‘spreekende stenen’ of ook om de ruimte daartussen en daaromheen? Deze vragen worden verkend aan de hand van zeven monumentale kerken die enigszins vergelijkbaar zijn met de Rotterdamse Laurenskerk.

Zeggingskracht

In 2005 was ‘Religieus Erfgoed’ het thema van de Open Monumentendag. De bedoeling was om het brede publiek over de drempel te brengen van kerken, kloosters, synagogen en moskeeën zonder dat het daarvoor een eredienst hoefde bij te wonen. Volgens het bijbehorende boekje zijn de kerken ‘niet alleen van de gelovigen die er voor de zondagse eredienst komen’, maar worden ze ‘gezien als erfgoed van alle Nederlanders’ en horen ze ‘bij onze geschiedenis en bij onze nationale identiteit’.¹

De verbinding van het monumentenbegrip met het concept van nationale identiteit stamt uit de negentiende eeuw, evenals onze traditionele monumentenzorg (waarvan kerkrestauraties een groot bestanddeel vormen), en wordt nog steeds gelegd. Afgezien van de tot vandaag doorwerkende verzuiling (onder andere in de eigendom), valt het echter te betwijfelen of de kerken in de eenentwintigste eeuw wel zijn te beschouwen als het erfgoed van *alle* Nederlanders. Uit een recente studie blijkt dat bijna zeventig procent van de Nederlandse bevolking zich niet meer tot een bepaalde geloofsrichting rekent.² Verder zijn met de recente instroom van de vele immigranten van niet-westerse origine andere levensbeschouwingen meegekomen, die met andere gebouwen verbonden zijn als plaats van samenkomst.

Niettemin zetten vele vrijwilligers zich in voor behoud van het

religieuze erfgoed. Zo is in 2006 de *Taskforce Toekomst Kerkgebouwen* opgericht om de massale vernietiging van kerken en kloosters te voorkomen. ‘Onze motivatie om kerkgebouwen te behouden is breed. Kerkgebouwen en kloosters zijn een essentieel onderdeel van onze Europese (cultuur)geschiedenis en monumenten van onze beschaving, zijn met liefde gebouwd door onze voorouders, bezitten architectonische en vaak monumentale en historische waarden, zijn het beeldbepalende hart van stad, dorp of wijk waarmee veel burgers emotioneel verbonden zijn, en zijn belangrijke ruimtelijke oriëntatiepunten voor bewoners en toeristen,’ aldus de oprichtingsverklaring.³

Dit algemeen gemotiveerde burgerinitiatief, met een beroep op beschavingszin en niet op een bepaalde geloofsrichting, toont aan dat de twee voornaamste instituties die traditioneel de zorg dragen voor het behoud van het religieuze erfgoed, de Kerk en de Staat (via bescherming en subsidie), kennelijk te kort schieten. Volgens recente schattingen telde Nederland ooit circa achttienduizend religieuze gebouwen en daarvan waren in 2008 ongeveer 7200 over. Naar verwachting zullen de kerkgenootschappen nog honderden kerkgebouwen afstoten, waarbij zij dan moeten kiezen tussen sloop of hergebruik. Ook de uitroeping van 2008 als het ‘Jaar van het Religieuze Erfgoed’ wijst erop dat extra activiteiten nodig zijn om het draagvlak voor de kerkelijke monumenten en hun kunstbezit te vergroten.⁴ Zowel oude methoden als nieuwe media, zoals de *reliwiki* op het internet, worden ingezet om een groot publiek te bereiken.

Al deze initiatieven zijn erop gericht om het historische kerkgebouw een actuele betekenis te geven voor de hedendaagse samenleving. De betekenis kan deels los staan van de godsdienstige opvattingen, maar de religieuze oorsprong kan niet worden ontkend. Juist de geestelijke waarden maken het extra moeilijk om voor kerken een passende herbestemming te vinden, namelijk een gebruik en een herinrichting die recht doen aan de oorspronkelijke gemeenschapsfunctie en verhevenheid. Een kerk is méér dan een casco waarvan de stenen spreken (*saxa loquuntur*) over een kleurrijk verleden en een grootse cultuur. Een kerk is ook een plaats van samenkomst en spiritualiteit.

De gebruikelijke monumentenbeschrijvingen noemen vele historische feiten en vormen, maar zij bieden weinig houvast om een zorgvuldige omgang met de sacraliteit van de kerkruimten te garanderen. Evenmin garanderen zij een blijvende opstelling van de roerende elementen (zoals preekstoel, doopvont, banken en

hekken) in het kerkinterieur bij restauraties of aanpassing aan nieuwe liturgische opvattingen. Dit probleem was overigens al aan de orde in de tijd van Victor de Stuers en Pierre Cuypers. De verkoop van het oksaal uit de Sint Jan van Den Bosch aan een Londens museum was immers de aanleiding tot De Stuers' tirade 'Holland op zijn smalst'.⁵

Bij de veel latere invoering van de eerste Monumentenwet in Nederland, pas in 1961, bleek dat de verhoudingen tussen kerkelijke en wereldlijke autoriteiten delicaat zijn. Wereldlijke en kerkelijke autoriteiten moesten overeenstemming bereiken, indien er bij voorgestelde wijzigingen 'wezenlijke belangen van de godsdienstuitoefening in dat monument in het geding zijn' (art. 15). De huidige wettekst stelt dit ook, maar na de opmerking dat bij de toepassing rekening wordt gehouden met het gebruik van het monument.⁶ De functionaliteit wint hierdoor aan gewicht bij de belangenafweging, al heeft de kerk een aparte positie vanwege de historische rol als bedehuis en culturele schatkamer. Binnen het spanningsveld tussen de traditionele, deels sacrale waarden, verbonden met het verleden, en de moderne, deels seculiere referenties, gericht op de toekomst, moeten de keuzes voor interventies gemaakt worden. Contemplatie en commercie zijn bijvoorbeeld moeilijk met elkaar te verenigen. Vooral de steeds hogere comfort-eisen geven aanleiding tot grote dilemma's in de belangenafweging van authenticiteit en functionaliteit, materiële en immateriële waarden. Nu de kerken steeds meer voor niet-godsdienstige doeleinden gebruikt worden, is het wenselijk om de nieuwe interventies niet alleen te beoordelen op hun eventuele reversibiliteit (omkeerbaarheid), maar vooral ook op hun compatibiliteit (passendheid). De term 'compatibiliteit' is al in gebruik als maatstaf voor de behandeling van historisch materiaal en de introductie van nieuwe materialen bij restauraties.⁷ In ruimere zin is de term ook een bruikbare maatstaf voor de beoordeling van nieuwe elementen bij herbesteding (functionele en culturele compatibiliteit), met name bij religieus erfgoed.

Spankracht en draagkracht

Tegenwoordig leren architecten maar mondjesmaat over de religieuze rituelen en de historische context van de kerkelijke (bouw) kunst. Wie zelden of nooit een kerkdienst heeft meegemaakt, zal zich toch moeten verdiepen in de relatie tussen liturgie en interieur alvorens te besluiten over nieuwe ingrepen en hun effect op de draagkracht van het monumentale kerkgebouw. Zo is het bij voorbeeld onkies om toiletten te situeren in de kruising, vroeger de meest heilige plek in een kerkruimte. Door een dergelijke ongepastheid zou de 'culturele spankracht' teveel worden opgerekt en de 'draagkracht' worden aangetast. Met deze recent in het erfgoeddebat ingevoerde termen wordt niet alleen gedoeld op het vermogen van een monument om de essentiële cultuurhistorische waarden herkenbaar te laten blijven bij herbesteding maar ook op de culturele weerstand die zij tegenover nieuwe ingrepen kunnen oproepen.⁸ Terwijl het restauratiedebat al decennialang gericht is op de historische betrouwbaarheid van restauraties en reconstructies bij het herstel van een vroegere toestand, wordt in de actuele herbestedingspraktijk veel meer gelet op de toelaatbaarheid van de toekomstgerichte ingrepen in

of aan een monument. Wanneer het overdrachtelijk gebruik, in de zin van incasseringsvermogen, voor de constructieve termen 'spankracht' en 'draagkracht' voor het eerst is toegepast in de monumentenzorg, valt niet precies na te gaan, maar een feit is dat zij nu courant zijn. Aan de monumenten- en welstandscommissies is de taak om de grenzen van welvoegelijkheid aan te geven bij verbouwingsplannen. De zeggingskracht van een kerk wordt meestal naar eigen inzicht en intentie geïnterpreteerd door architecten en opdrachtgevers, vaak in samenhang met esthetische voorkeuren en economische beperkingen. Kwesties van ethiek en sacraliteit kunnen hierdoor in de knel komen ten opzichte van profane prioriteiten. Wat is nog sacrosanct vandaag de dag?

De middeleeuwse stadskerken waren indertijd gebouwd voor een aanbedende vorm van geloof, die collectief gedragen werd. De bouw duurde eindelijk, maar werd uitgevoerd met grote toewijding en vanuit het idee dat het bouwwerk voor de eeuwigheid zou dienen. Het Huis van God was in dubbele zin bedoeld voor bewondering: voor religieuze verering en om bewonderd te worden als demonstratie van gemeenschapszin, kunstzin en stedelijke trots. Bij de Reformatie werden de kerkruimten getransformeerd tot een 'Huis voor het Woord', waarbij het altaar verdween en de preekstoel een dominante plaats kreeg; veelal werden de kerkinventarissen verkocht.

De pre-reformatorische gewoonte om de doden in de kerk te begraven bleef echter tot in de negentiende eeuw gehandhaafd. Dit had, behalve met geloof en traditie, te maken met het feit dat de grafrechten een belangrijke inkomstenbron vormden voor de protestantse kerkbesturen, die het meervoudig gebruik van kerkgebouw en kerkhof even pragmatisch als economisch benaderden. Voor aanvullende inkomsten werden bijvoorbeeld kleine huurwoningen tegen de kerken aangebouwd, terwijl er binnen herebanken verpacht en stoelen verhuurd werden. Ook het onderhoud en de eventuele aanpassingen aan gebruikswensen vonden plaats op basis van pragmatisme, mode en een zekere zuinigheid. Het pleisteren is daarvan een voorbeeld. Juist deze activiteit gaf, evenals het ontpleisteren en andere restauratieve ingrepen, aanleiding tot felle kritiek van individuele burgers, commissies en genootschappen, die dan ook opriepen tot een zorgvuldiger omgang met het patrimonium.⁹

Sinds de negentiende eeuw worden middeleeuwse kerken meer en meer gezien als *monumenten*, als bouwwerken met een belangrijke oudheidkundige en kunsthistorische waarde, waarvan de materiële authenticiteit zoveel mogelijk bewaard dient te blijven. Waar de oorspronkelijke religieuze wijding van de stenen muren voor de niet-katholieken aan betekenis heeft ingeboet, komt zij via de monumentenzorg in seculiere vorm weer terug vanwege het algemene belang dat aan de historische schoonheid en het ambachtelijk handwerk wordt gehecht. Inhoudelijk is er nu weliswaar een scheiding tussen Kerk en Staat, maar er was, mede in reactie op de lotgevallen van het religieuze erfgoed in de Franse Tijd, lang vóór de wettelijke bescherming al directe overheidsbemoediging met restauratie of wijziging van monumentale kerkgebouwen.¹⁰ De vraag was destijds niet waarom kerken gerestaureerd en eventueel veranderd moesten worden, maar *hoe*. De *Grondbeginselen* van 1917 gaven hierop een

dubbelzinnig antwoord door enerzijds het adagium ‘behoud gaat vóór vernieuwen’ te bestendigen en anderzijds voor te schrijven dat eventuele toevoegingen herkenbaar eigentijds zouden zijn.¹¹

De debatten over betrouwbaarheid en herkenbaarheid, continuïteit en vernieuwing, harmonie of contrast, gaan nog steeds voort, zoals bij de Rotterdamse Laurenskerk al tijdens de wederopbouw en ook bij de recente herinrichting is gebleken. Ironisch genoeg is het vooral na de invoering van de Monumentenwet dat de culturele spankracht van de kerk, als instituut en als monument, steeds meer op de proef werd gesteld. Eerst raakten de binnensteden ontvolkt ten gevolge van cityvorming, terwijl in de buitenwijken nadrukkelijk eigentijdse kerken verrezen die niet zozeer verhevenheid uitstraalden alswel ingetogenheid, terug naar de vroeg-christelijke vorm van samenzijn in een sobere ruimte van ‘zomaar een dak boven wat hoofden’ of ‘een of ander huis’.¹² Vervolgens is het religieuze uithoudingsvermogen van de kerk als Godshuis en de financiële draagkracht van de kerkgemeenten getaand door de secularisatie. Mede hierdoor, maar ook door andere opvattingen over restauratie en herbestemming, is de architectonische rekbaarheid van het middeleeuwse monument geleidelijk toegenomen voor het aanvaarden van steeds grotere ingrepen om het in bedrijf te kunnen houden.

Bij wijze van restauratie-ethisch compromis is het idee van de ‘reversibiliteit’ opgekomen, waarbij de nieuwe ingrepen, in beginsel, weer ongedaan gemaakt kunnen worden zonder de hoofdconstructie van het monument aan te tasten. Dit uitgangspunt maakt samen met de inmiddels gevestigde traditie van de herkenbaar eigentijdse toevoeging een steeds groter contrast mogelijk in vormgeving en materiaalgebruik.

Was vroeger de toepassing van gewapend beton ter versterking van bepaalde constructies alleen bij uitzondering en zo onzichtbaar mogelijk toegestaan, bij de recente interventies wordt opvallend veel gebruik gemaakt van staal en glas. Dit kan doorgaan voor een puur en eerlijk materiaalgebruik, maar het roept ook vragen op over de duurzaamheid op lange termijn en de daadwerkelijke omkeerbaarheid.

Hetzelfde geldt voor de inmiddels wijd verbreide gewoonte om vloerverwarming aan te leggen. Hiervoor zijn de zerkenvloeren weer opengebrouwen, de graven leeggehaald en de zerken gedeeltelijk herplaatst of verzaagd (wat overigens niet nieuw is).

Op vergelijkbaar dubbelzinnige wijze wordt het idee van ‘historische gelaagdheid’ gehanteerd. Ingevoerd om de vroegere ‘stijlzuiveringen’ tegen te gaan en recht te doen aan de verschillende tijdlagen in de ontwikkeling van een monument, claimen diverse architecten nu een nieuwe tijdlaag te mogen toevoegen. Dit vaak zonder enige terughoudendheid ten opzichte van het werk van hun voorgangers en met een krachtig beroep op de herkenbaarheid van het hedendaagse karakter en een grotere functionaliteit. Hierbij dreigt de oorspronkelijke spiritualiteit soms teveel te worden gemarginaliseerd en de culturele spankracht overbelast te raken.

Aangezien in deze tijd herbestemming – en daarmee architectonische interventie – steeds belangrijker wordt, groeit de behoefte aan bepaalde richtlijnen voor de omgang met de monumentale waarden, zowel in relatie tot veiligheid als (multi-)functionali-

teit.¹³ Een specifieke interventie-ethiek voor herbestemming van kerkelijke monumenten is nog niet geformuleerd, al zijn onlangs in binnen- en buitenland diverse handreikingen en voorbeelden van *best practices* verschenen die hierbij behulpzaam kunnen zijn.¹⁴ De allernieuwste bijdrage is de brochure *Een toekomst voor kerken* van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE), met onder meer richtlijnen voor een goed plan, dat sterk inzet op de rekkelijkheid en de welvoegelijkheid.¹⁵

Interventies in zeven ‘zusterkerken’ van de Laurenskerk

Om de discussies rondom de gedeeltelijke herbestemming en de daarmee samenhangende interieurwijzigingen van de Rotterdamse Laurenskerk in een breder perspectief te plaatsen volgt nu een korte rondgang langs zeven middeleeuwse ‘zusterkerken’ en hun recente interventies. Zij zijn noch in vorm noch in verandingsproces gelijk in de afweging tussen cultuur en economie, maar zij zijn alle ‘monumenten vol verhalen’, die ieder op andere wijze te ontdekken zijn en een eigen variant vertegenwoordigen van eigentijdse toevoegingen in combinatie met restauratie.

Afb. 1. Amsterdam, het Nieuwe Kerk naar ontwerp van C. Wegener Sleeswijk (foto auteur)

Amsterdam, Nieuwe Kerk: congruentie

Het eerste voorbeeld is de Nieuwe Kerk te Amsterdam, die al sinds 1814 fungeert als de inhuldingslocatie van de Oranjevorst en in 1957 is gesloten voor de Hervormde eredienst. Twee jaar later begon de restauratie onder leiding van C. Wegener Sleeswijk, die wel rekening moest houden met de bijzondere status van de kerk voor de nationale plechtigheden en die toen ook al betrokken was bij de restauratie van het naastgelegen Paleis op de Dam en van de Oude Kerk. Hij schroomde niet om beton te gebruiken voor de versteviging van de constructie en enkele externe toevoegingen van een voorgaande interventie weer te verwijderen om hiermee meer licht te verkrijgen in de binnenruimte.¹⁶ Ter plaatse van een neogotisch bijgebouw van baksteen ontwierp hij, in kalksteen, een nieuw ‘ministerium’ naast de hoofdingang, waar een café en de Willem Eggertzaal zijn ondergebracht (afb.1). Vormentaal en materiaalgebruik slo-

ten bewust aan bij het traditionele repertoire omwille van harmonie en monumentaliteit. De keuze voor een min of meer tijdloze congruentie ontmoette destijds kritiek, omdat de architectuur historiserend zou zijn en niet representatief voor de eigen tijd.¹⁷ Dat met de afbraak van de negentiende-eeuwse voorganger ook een monument van pijnlijke kerkgeschiedenis – in dit geval de Doleantie van 1886 – uit het straatbeeld verdween, gaf minder bezwaar dan de onmoderne vormgeving van de nieuwe toevoeging.¹⁸

Daarentegen was de toepassing van vloerverwarming voor die tijd zeer modern. Die werd noodzakelijk geacht om voldoende comfort te kunnen bieden aan de toekomstige bezoekers van het gebouw, dat verder zou dienen als tentoonstellings-, manifestatie-, concert- en museumruimte. Vlak voor de inhuldiging van koningin Beatrix, in 1980, werd de restauratie opgeleverd. Door de herbestemming tot multifunctioneel cultuurcentrum zijn karakteristieke onderdelen, zoals preekstoel, koorhek, herebanken, kroonluchters, praalgraven en zerken, orgels en tevoorschijn gekomen decoraties van de pre-reformatorische tijd zoveel mogelijk op de oorspronkelijke plaats bewaard gebleven. Soms zijn zij minder goed zichtbaar bij bepaalde tentoonstellingsinrichtingen, maar bij andere gelegenheden, zoals orgelconcerten, kunnen de typische kerk-elementen in volle glorie functioneren, zo ook bij de huwelijksdienst van het kroonprinselijk paar in 2002.

De grootste dynamiek treedt op bij de wisselende tentoonstellingen, waarvoor telkens afzonderlijke, en weer afbreekbare, opstellingen worden ontworpen in het interieur. Aan de buitenzijde worden zij steeds met grote banieren over de zuidelijke transeptgevel aangekondigd, als een reversibele vorm van interventie, die poogt de actualiteit en de monumentaliteit in zich te verenigen en alleen al door de kleurige uitvoering en moderne belettering de aandacht trekt. Telkens opnieuw wordt naar een harmonische oplossing gezocht, in lijn met een lange traditie zonder de eigen tijd te ontkennen.

Leiden, Pieterskerk: consolidatie

De Pieterskerk te Leiden kent al vanaf 1575 een medegebruik door de universiteit voor diverse ceremonies. In 1971 maakte deze auteur mee dat de kerkelijke functie verdween en voor het eerst de vraag werd opgeworpen of het negentiende-eeuwse bankenplan behoud verdiende. Die stond een flexibelere ruimtelijke indeling, bij voorbeeld voor het examineren van studenten, maar in de weg. Bovendien was het bankenplan jonger en daarmee historisch minder waardevol dan orgel, preekstoel of koorhek, zo was de algemene gedachte. Het was toen al heel wat dat zeventiende-eeuwse elementen van het protestantse kerkinterieur behouden werden bij herinrichtingen.¹⁹ In 1976 figureerden de banken nog in een locatievoorstelling van het *Bewth*, dat de ruimtelijke schoonheid van de Pieterskerk op een indringende wijze liet ervaren door middel van menselijke beweging en licht/donker-effecten. Enkele jaren later zijn zij toch verwijderd in het kader van de restauratie door Piet van der Starre.²⁰

Nadat het de Rijksuniversiteit Leiden door de toenmalige minister van onderwijs om budgettaire redenen verboden was om de kerk te kopen, is een stichting opgericht om het gebouw voor

Afb. 2. Leiden, Pieterskerk, middenschip met moderne lichtarmaturen en koperen kaarsenkronen (foto auteur)

uiteenlopende evenementen te kunnen verhuren, zoals concerten, universitaire en culturele manifestaties, diners, symposia, beurzen en tentoonstellingen, naast incidentele huwelijksceremonies en kerkdiensten. Dagelijks opent de kerk haar deuren voor bezoekers.

Voor het meervoudige gebruik is flexibiliteit in het interieur een vereiste. Evenals bij de Nieuwe Kerk van Amsterdam werden de zerkenvloeren gewijzigd in verband met vloerverwarming. Bij deze ingreep was onvoldoende rekening gehouden met de kwetsbaarheid van de historische zerken bij het vele geschuif van mensen en materieel. De volgende restauratie, door het bureau VeltmanRietbroekSmit opgeleverd in 2010, combineerde daarom herstel en consolidatie met het voorkomen van slijtage (door verplaatsing van kostbare zerken en de plaatsing van een parketvloer in het koor). De aanpassingen aan de moderne gebruikseisen (technische voorzieningen en isolerende voorzetvensters) zijn zo onopvallend mogelijk aangebracht (afb. 2). Ook de voorzieningen voor publieksontvangst, informatie over de geschiedenis en enkele vondsten zijn bescheiden. Eenzelfde informaliteit en tijdelijkheid stralen uit de sponsorborden in de kerk. Dat schenkers hun naam vermeld willen zien is niet nieuw, maar de consequenties voor het totaalbeeld dienen ook te worden overdacht. Wat dat betreft is het Namen voor Ramen-project, dat in 2001 is gestart als onderdeel van de fondsenwerving voor de restauratie, een goede greep om een oude traditie op een moderne wijze in te passen. De belettering wordt op eigentijdse wijze, doch mede geïnspireerd door historische opschriften en hun ligaturen, vorm gegeven door Frank Blokland en Stef Hagemeijer.²¹ Misschien is deze toevoeging te subtiel voor diegenen die een grotere zichtbaarheid van het heden zoeken in de Pieterskerk. In de bescheidenheid van de hedendaagse toevoegingen schuilt een zekere kwetsbaarheid van culturele en financiële draagkracht om passende huurders te vinden. Hoe dan ook, na consolidatie is creativiteit vereist omwille van continuïteit.

Afb. 3. Dordrecht, Nieuwkerk, de zuidbeuk in gebruik als keukenshowroom (foto auteur)

Dordrecht, Nieuwkerk: conflict

De Nieuwkerk te Dordrecht is, na de eerste aanpassing aan de protestantse eredienst in 1572-1592 en een negentiende-eeuwse *facelift*, in functie gebleven tot 1960. Ontkerkelijking en drastische saneringsplannen voor de omliggende wijk Bleijenhoek hadden toen tot kerksluiting geleid. Stads- en kerkbestuur waren het eens over afbraakplannen ten gunste van nieuwbouw. Maar enkele vooraanstaande burgers vonden het zonde om de zestien-eeuwse hallenkerk, in procedure als rijksmonument, te laten slopen. In 1967 werd een stichting opgericht tot behoud. De kerk diende tijdelijk als opslag, terwijl rondom tientallen historische panden verdwenen. Na een lange zoektocht voor een nieuwe bestemming is de kerk tussen 1984 en 1987 verbouwd tot een combinatie van sociaal *hostel* en supermarkt naar ontwerp van Theo van Halewijn. Tussen de beuken kwam een scheidingswand van glas en metaal; in de noordelijke beuk kwamen twee tussenvloeren om er achttien wooneenheden te realiseren, met enkele dakramen.²² De ingrepen waren in beginsel reversibel en verdedigd als een noodzakelijk compromis voor het laten voortbestaan van het historisch monument, maar alle sacraliteit was uit het casco verdwenen. Het belangenconflict van een incompa-

tibele herbestemming werd nog verergerd doordat nonchalante winkelaars met hun karretjes over de oude zerken scheurden.

Sinds 1999 is een chic keukencentrum in de zuidbeuk gevestigd (afb. 3). Al is de ruimtelijke sfeer hierdoor licht verbeterd, een keukenblok op een zerk en alom klinkende *muzak* getuigen nog steeds van spirituele verschraling. Waar mogelijk is de materiële authenticiteit bewaard. In de vloer is een oude koorplattegrond aangegeven en buiten omgeeft een laag muurtje het vroegere kerkhof. Desondanks is de kerk nu in- en uitwendig een *Fremdkörper* geworden in een niet meer zo blijde hoek van de binnenstad. Van dit voorbeeld is te leren dat overheidssteun en een integrale benadering onmisbaar zijn voor een goede herbestemming en dat commercialisering en sociale woningbouw moeilijk passen in een monumentale kerk.

Afb. 4. Veere, Grote Kerk, de inventieve en reversibele inbouw van Marx & Steketee in de westelijke transeptarm (foto René de Wit)

Veere, Grote Kerk: coherentie

De Onze Lieve Vrouwekerk van Veere heeft een lange geschiedenis van herbestemmingen en interventies. Die waren vaak ontluisterend, door overmacht of onvermogen, en varieerden van paardenstal en militair hospitaal tot opslagplaats en sporthal. De meest rigoureuze ingreep was in de Franse Tijd, toen in het middeleeuwse vier verdiepingen werden ingebouwd voor een militair

hospitaal. In 1811 was de Grote Kerk al leeggeruimd en werd alleen de Kleine Kerk in het al bij de Reformatie afgescheiden hallenkorridor nog voor de protestantse eredienst gebruikt (tot heden). Nadat in 1835 de noordbeuk van de Kleine Kerk voor afbraak was verkocht, wilde het armlastige kerkbestuur in 1873 ook het bouwmateriaal van de Grote Kerk te gelde maken. Door bezwaren van enkele prominente organisaties werd dit voorkomen. De kerk bleef als monument in rijksbezit en in 1890 werden de tussenverdiepingen verwijderd.²³ Hierdoor kwam de hoge ruimte van het middenschip weer vrij, maar het duurde bijna een eeuw voordat dit weer een ‘kerkwaardige’ herbestemming kreeg.

Sinds 2004 is de Grote Kerk heringericht voor meervoudig cultureel gebruik, waarbij de functie van muziekpodium de voornaamste is. Deels terugrijpend op het negentiende-eeuwse voorbeeld ontwierp architectenbureau Marx & Steketee in de zijarmen van het transept nieuwe inbouwconstructies, maar nu van hout, staal en glas volgens het idee van reversibiliteit en flexibiliteit (afb. 4). In het midden hangen schijnwerpers aan luchtige vakwerkconstructies van metaal; daaronder is een verwijderbare tribune met losse stoeltjes. De voorruimte is losjes als café- en leesruimte ingericht en in 2007 verrijkt met een nieuwe Slinger van Foucault door Kees Wijkers.²⁴

In de meest westelijke zijtraveeën zijn in staal en glas kleine, transparante dienstruimten afgescheiden. De overige zijruimten dienen voor tentoonstellingen of workshops. De deels witte wanden en hun aangezette rafeligheid verwijzen op stille wijze naar het rommelig verleden en in een vitrine is de onlangs gevonden mummiekat Gries te zien. In de kruising staan panelen met uitleg over de geschiedenis van de kerk en is ook één van de weinige bewaarde vloerzerken uitgelicht als een historisch grafkunstwerk. Voor het overige zijn hardstenen vloertegels toegepast, boven een onzichtbare vloerverwarming. De vormtaal is strak modern, wat ook geldt voor de nieuwe entree onderin de toren. Ondanks het architectonische contrast is de herinrichting met meer respect voor de historische structuur en meer oog voor coherentie uitgevoerd dan bij de hospitaal-inbouw in de Franse Tijd. Het geheel straalt een zakelijke sereniteit uit die ook de beweging geschiedenis van de kerk tot haar recht laat komen.

Maastricht, Kruisherkerk: concurrentie

Evenals de kerk van Veere heeft de Maastrichtse Kruisherkerk (met bijbehorend klooster) sinds de Franse Tijd een lange en treurige geschiedenis van seculier hergebruik gekend: eerst militair, vervolgens stempellokaal, opslagplaats en Rijkslandbouwproefstation, dependance van het Rijksarchief. In 1983 kwam voor tien jaar het rooms-katholieke kerkelijk gebruik weer terug als uitwijkplaats voor de parochianen van de Servaaskerk, die toen wegens restauratie was gesloten. Daarna was de kerk enkele jaren in gebruik bij Opera Zuid. Zonder (financiële) steun van de overheid was het echter niet mogelijk om dit te continueren.²⁵ In 2000 nam een bekende hotelier, Camille Oostwegel, het initiatief om het geheel te laten verbouwen tot *designhotel* en restaurant naar ontwerp van bureau Satijnplus (afb. 5). Voorafgaand aan de verbouwing is bouw- en kleurhistorisch

Afb. 5. Maastricht, Kruisherkerk, in 2001-2004 gerestaureerd en heringericht tot *designhotel* en restaurant door Satijnplus (foto auteur)

onderzoek verricht en bij de herinrichting van de kerk is rekening gehouden met materiële authenticiteit. Uitgaand van het principe van reversibiliteit is een creatieve concurrentie aangegaan met het monument. In het schip is een vrijstaand café-restaurantblok van twee lagen gebouwd in rode kleuren; de onderste besloten, de bovenste meer open. Andere invoeringen zijn de ontvangstbalie, een glazen liftkooi, een eivormig kantoorvolume en een tweelaagsblok met beneden toiletten en boven een leestafel.

De buitentoegang wordt gemarkeerd door een koperen trompetachtige aanbouw met lichtkunst van Ingo Maurer, die weliswaar weer verwijderbaar is, maar ook de relatieve beslotenheid van de geprivatiseerde ruimte en de eigenzinnige smaak van de opdrachtgever uitdrukt. Op de toevoeging van de vele andere (postmoderne) kunstwerken heeft hij eveneens zijn stempel gedrukt vanuit een persoonlijke visie op ‘stijl’ en ‘ambiance’.²⁶ In vergelijking met de Dordtse Nieuwkerk is een betere balans gevonden tussen cultuurhistorische waarden en commerciële concessies. De graad van openbaarheid is hoger en er is een beter passende herbestemming gevonden dan in de twee eeuwen daarvoor. Over de esthetische compatibiliteit van de spectaculaire interventies kunnen de meningen verschillen, zij tonen wel culturele veerkracht.

Arnhem, Eusebiuskerk: contrast

Evenals de Laurenskerk was de Eusebiuskerk van Arnhem zwaar getroffen door oorlogsschade en was het herstel omstreven vanwege zowel de verminderde authenticiteit als de eigentijdse expressies. De gedeelde eigendom van schip (kerkvoogdij) en toren (gemeente) maakte de besluit- en visievorming nog gecompliceerder. Uiteindelijk kreeg de toren een nieuwe bovenbouw naar het winnend prijsvraagontwerp van Theo Verlaan en een reeks contemporaine spuwiers van Henk Vreeling. De repertoirekeuze was deels controversieel omdat het de Zeven Dweren uit de wereld van Walt Disney betreft, met het portret van de ongelukkige dominee ertussen.²⁷ Nu wordt hiernaar expliciet verwezen op de poster onderin de toren, die in 1994 na een tweede restauratie is herbestemd tot toeristische attractie. Hier-

Afb. 6. Arnhem, Eusebiuskerk, deels glazen schacht van de panoramalift voor bezoekers van de torenzalen, door Otis naar ontwerp van AGS architecten (foto auteur)

voor is een radicale ingreep toegepast die een groot contrast vormt met het vroegere gebruik: een glazen panoramalift naar de bovenste verdieping en de inbouw van twee feest- en dinerzalen onder het zevengelui en het carillon. Dat hiervoor de gewelven zijn doorbroken en de klokken zijn verplaatst, is gezien als onvermijdelijke aanpassing aan de gekozen exploitatievorm. Deze concessie aan comfort en consumptieve beleving in een kerktoeren is zeker discutabel wat betreft de cultuurhistorische compatibiliteit, maar op zichzelf is de lift een fraai eigentijds ontwerp door AGS architecten/Otis. In de resterende gewelfdelen, zijn evenals bij de gewelven van het schip, jaartallen aangebracht van belangrijke opleveringsdata (afb. 6).

Het schip heeft een vergelijkbaar gebruik als de Leidse Pieterskerk. Ter bescherming van de zerken heeft het een parketvloer gekregen in 1983, al is dit ongunstig voor de architectonische beleving van de kerkruijmt en de overige grafmonumenten. Naast de toren is een informele koffiehoeke ingericht in de Annakapel, met enkele torenmodellen van de wederopbouwrijsvraag en een herplaatst raam uit de Kleine Eusebiuskerk. In de andere zijruimte is een gedenkkamer voor de oorlogsgevallenen met foto's en eigentijds kunstwerken. Bovenin de toren wordt eveneens verwezen naar de Slag om Arnhem. Het zijn bij uitstek verhalen die in deze kerk verteld moeten worden en die de culturele spankracht markeren. Bij een volgende herinrichting is het echter aan te bevelen om te streven naar een totaalconcept voor een meervoudig gebruik van kerk én toren. Wellicht kan de aanpak van de Laurenskerk hiervoor een inspiratiebron zijn, of dat van de Open Dom, omdat zowel de cultuurhistorische continuïteit als de toegankelijkheid essentieel zijn voor deze identiteitsdragers van de stad.

Utrecht, Domkerk: compromis

Bij de recente veranderingen in de Domkerk van Utrecht – transept en koor – is eigenlijk geen sprake van herbesteding, maar van herziening. De kerkromp is gerestaureerd door Van Hoogevest Architecten tussen 1979 en 1988, en heringericht als Open Dom naar idee van de toenmalige predikant, Hans van der Werf:

‘een hoog-liturgische kerk met een lage drempel voor bezoekers’.²⁸ Dit betekent dat kerkelijke en seculiere activiteiten naast en na elkaar plaatsvinden en door een grote groep vrijwilligers ondersteund worden. Zelfs zijn enkele katholiek aandoende elementen teruggekeerd, zoals het middaggebed, de Vespergezangen en de inrichting van een open Gedachteniskapel in de centrale koornis. Hier kunnen kaarsen worden opgestoken voor gedenkenis onder het gebroken bronzen kruis van Carel Kneulman (1965, oorspronkelijk bedoeld voor de Verzoeningskerk in Dachau). Ook het nieuwe doopvont (Taeke de Jong, 1978), de bronzen deuren (Theo van de Vathorst, 1996) en andere naoorlogse kunstwerken versterken de sfeer van cultuurhistorische continuïteit en spiritualiteit op eigentijds wijze.

De kerkgangers zitten nu tegenover elkaar op de lange banken van Willem Penaat uit 1926, wiens preekstoel onder het Bätzorgel is opgesteld. Het is wennen, maar passend in de visie van de Open Dom, die uitnodigt tot ontmoeting en verwondering. Hetzelfde geldt voor het toegevoegde Theehuis in het zijkoor dat als veelzijdige erker van metaal en glas uitsteekt in het pandhof. Destijds was deze interventie na enige discussie over de materiaalkeuze goedgekeurd vanwege het sociale doel en de eigentijdse (semi-)transparante architectuur. Vreemd aan dit weinig verfijnd gedetailleerde compromis is dat het Theehuis geen echte connectie met de kloostertuin maakt. Bezoekers kunnen niet naar buiten of naar binnen, zij kunnen slechts naar elkaar kijken. Recentelijk is een grove luchtbehandelingsinstallatie geplaatst, die afbreuk doet aan alle zorgvuldigheid waarmee de andere modernisering en restauratieve ingrepen zijn aangebracht. Alle reden om het principe van de reversibiliteit te praktiseren en beter toe te zien op esthetische compatibiliteit (afb. 7).

Heel anders is het idee om het bij de stormramp van 1674 verwoeste middenschip te laten herbouwen. Bij het 750-jarig bestaan van de Domkerk in 2004 was al een tijdelijke reconstructie, qua volume en plaats, uitgevoerd in staal en met bedrukte doeken. Inmiddels is een stichting begonnen met fondsenwerving voor een authentieke herbouw die enkele decennia zal duren en die als leerproject voor het restauratievak kan die-

Afb. 7. Utrecht, Domkerk, in het pandhof uitgebouwd Theehuis in aluminium, staal en glas (foto auteur)

nen.²⁹ Hoe sympathiek het idee van educatie ook is, de vakken-nis kan beter worden opgedaan bij een echt restauratieproject dan bij een zo omvangrijke reconstructie, die uiteindelijk bedoeld is voor cultuuroerisme en een geduchte concurrent zal zijn voor het Open Dom-concept. Wat nu geleerd moet worden, is juist de goede verbinding tussen oud en nieuw: connectie.

Interventie en compatibiliteit

In de lange geschiedenis van de grote stadskerken is, strikt genomen, herbestemming niets nieuws. Aan kerken is al eeuwen lang verbouwd en vertimmerd, waarmee zij hun grote culturele spankracht demonstreerden. Zij zijn nog steeds de ijkpunten van de stad en van onze beschaving. Om dat zo te laten blijven, is een gewetensvolle omgang met hun materiële en immateriële erfenis noodzakelijk. In ons (post-)moderne tijdperk is echter een enorme kloof ontstaan tussen het vroegere bouwambacht en de huidige bouwtechniek. Ook de voortschrijdende secularisatie, individualisering en economisering hebben hun weerslag op de omgang met het religieuze erfgoed waarbij de (financiële) draagkracht in het gedrang kan komen. Anders dan bij vroegere herbestemmingen hebben de tegenwoordige interventies vaak een veel grotere *impact* op de structuur en de ruimtelijke beleving van de monumentale kerken doordat zij als ‘re-architecture’ zijn vormgegeven en aan moderne gebruikseisen moeten voldoen. We hoeven niet terug naar het middeleeuwse comfortniveau van voetstoven en kaarslicht om de authenticiteit van een kerkruimte te ervaren. Wel kunnen we kritische vragen stellen over bij voorbeeld de noodzaak dan wel toelaatbaarheid van vloerverwarming of een lift, en in het algemeen over de voornaamste referenties voor de interventies.

Twee eeuwen van min of meer geïnstitutionaliseerde monumentenzorg laten zien dat elke periode een eigen interpretatie brengt van de kernwaarden van het erfgoed, religieus of niet. Als de stenen van een middeleeuwse kerk zelf al zouden kunnen spreken, is het wel zaak dat de ‘erfgenamen’ de taal van het monument verstaan en ook de kerkruimten over hun (vroegere) verhevenheid kunnen vertellen. Elke generatie legt hierin andere accenten en geeft zo een interpretatie van de culturele spankracht. Tegenwoordig wordt de aandacht meer en meer verlegd van het retrospectieve restaureren naar het prospectieve interveniëren voor hedendaagse functies. Nu gehele of gedeeltelijke herbestemming ook voor middeleeuwse kerken een steeds belangrijker opgave wordt, en meer dan alleen een historisch verantwoorde restauratie, is het tijd voor herbezinning op de uitgangspunten van de restauratie-ethiek en het architectenvak. De lange periode waarin de adagia ‘behoud gaat voor vernieuwen’ en ‘form follows function’ domineerden in de domeinen van monumentenzorg en architectuur lijkt voorbij. De tijd van ‘design with history’ is in opkomst. Daarom is het zinvol om na te gaan of het concept van de ‘reversibiliteit’ wel zo bruikbaar is bij herbestemmingen en ‘re-architecture’. Het uitgangspunt van tijdelijkheid of verwijderbaarheid kan tot schadelijke resultaten leiden. Soms is onvoldoende doorgedacht over het totaalbeeld en de effecten voor de lange termijn of werken de nieuwe toe- of invoegingen als *auto-nome aliens*.

Zoals uit bovenstaande verkenning blijkt, heeft een brede toetsing van nieuwe toevoegingen aan hun culturele, functionele en architectonische compatibiliteit met het monument als geheel mijn voorkeur. Dit betekent dat na het ontstane schisma tussen architectuur en monumentenzorg en tussen technologie en ambacht weer connectie gezocht moet worden tussen deze vakgebieden. Kortom, continuïteit: ‘verder bouwen’ in vormentaal en materiaalgebruik zonder te historiseren of ostentatief te contrasteren. Samen met de convergerende interventie in de Rotterdamse Laurenskerk vertegenwoordigen de zeven besproken voorbeelden even zovele benaderingswijzen - van consolidatie tot conflict - om een nieuw gebruik in een oud gebouw te accommoderen. Toevallig was dit ook het thema van de Open Monumentendagen van 2011.

Noten

- ¹ T.H.M. van Schaik, *Gebouwd op geloof, monumenten van religie*, Amsterdam 2005, 2.
- ² W.B.H.J. van de Donk, A.P. Jonkers, G.J. Kronjee en R.J.J. Plum, *Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatie*, Amsterdam 2006 (Verkenningen Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid 13), 191-236.
- ³ Zie: www.toekomstkerkgebouwen.nl.
- ⁴ Zie: www.cultura.nl/page/dossier/777403; N. Nelissen, *Geloof in de toekomst! Strategisch Plan voor de Toekomst*, Heeswijk 2008.
- ⁵ V. de Stuers, ‘Holland op zijn smalst.’, *De Gids* 37 (1873), 320-402. Naar dit artikel wordt nog steeds verwezen bij de Toelichting op de Monumentenwet.
- ⁶ Lid 2, ‘Met betrekking tot een kerkelijk monument wordt geen beslissing genomen ingevolge deze wet dan na overleg met de eigenaar’ (Zie: www.wetten.overheid.nl/BWBR0004471).
- ⁷ Vergelijk: W.J. Quist, *Vervanging van witte Belgische steen. Materiaalkeuze bij restauratie*, Delft 2011, 35.
- ⁸ Vergelijk: J. Roos, *De ontdekking van de opgave, herontwikkeling in de praktijk*, Delft 2007; M.C. Kuipers, *Het Architectonisch Geheugen*, Delft 2010.
- ⁹ Vergelijk: W.F. Denslagen, *Omstreden herstel. Kritiek op het restaureren van monumenten*, 's-Gravenhage 1987.
- ¹⁰ Rijksbemoediening met kerkenbouw en monumentenzorg:
1824 KB inzake nieuwbouw en verbouwing kerken
1840 Eerste rijkssubsidie voor herstel van een monument (Dom te Utrecht)
1903 KB inzake de beschrijving van de Monumenten van Geschiedenis en Kunst
1940 Wederopbouwbesluiten I en II van generaal W.G. Winkelman
1950 Tijdelijke Monumentenwet
1961 Eerste Monumentenwet
1988 Nieuwe Monumentenwet (decentralisatie)
1997 Brm en Brom t.b.v. restauratie en onderhoud monumenten
2006 BRIM (vervangt Brm en Brom)
2010 Modernisering van de Monumentenzorg (MoMo)
2011 Wijziging Monumentenwet 1988
2011 Invoering Wabo (omgevingsrecht)
2011 Aankondiging nieuwe BRIM

- M.C. Kuipers, 'The Long Path to Preservation in The Netherlands', *Transactions of the Ancient Monuments Society* (1998) 42, 13-34; J.A.C. Tillema, *Schetsen uit de geschiedenis van de monumentenzorg in Nederland*, 's-Gravenhage 1975; Zie: www.cultureelerfgoed.nl
- ¹¹ J. Kalf, *Grondbeginselen en voorschriften voor het behoud, de herstelling en de uitbreiding van oude bouwwerken*, Leiden 1917.
- ¹² Vergelijk gelijknamig, oecumenisch kerklied van Huub Oosterhuis uit 1966; F.Z. Ort, *Zomaar een dak... Hervormde kerkbouw tussen 1945 en 1995*, Zoetermeer 1994; G. Bekaert, *In een of ander huis. Kerkbouw op een keerpunt*, Tiel't's-Gravenhage 1967.
- ¹³ F. van der Helm (e.a.), *Veiligheid in kerken, beheer en gebruik van monumentale kerkgebouwen*, Zeist 2004.
- ¹⁴ Bijvoorbeeld: J.W. van Beusekom, *Handreiking religieus erfgoed. Van kerkelijk gebruik tot herbestemming*, Den Haag 2008; J. King en J. Cannon, *Creativity and Care, modern works in English Cathedrals*, Londen 2008; H. Maas en P. Bakker (red.), *Toekomst voor religieus erfgoed*. *Behoudwaaier*, Tilburg 2008; A. Schram, K. Doevendans en W. van Velsel (red.), *Kansen voor kerkgebouwen: vragen en uitdagingen bij gebruik en herbestemming*, Utrecht 2007; L. Tack, *In ander licht: herbestemming van religieus erfgoed*, Brussel 2008.
- ¹⁵ Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, *Een toekomst voor kerken. Handreiking voor het herbestemmen van vrijkomende kerkgebouwen*, Amersfoort 2011.
- ¹⁶ E. Kurpershoek, *De Nieuwe Kerk Amsterdam*, Amsterdam 1999.
- ¹⁷ W.J. van Heuvel, 'De Nieuwe Kerk in Amsterdam weer "puntgaaf" na 25 jaar restaureren', *Polytechnisch Tijdschrift* 35 (1980) 12, 699-705; G. Hoogewoud, 'Enige opmerkingen over de voltooide restauratie van de Nieuwe Kerk te Amsterdam', *Bulletin KNOB* 79 (1980) 4, 149-155.
- ¹⁸ De toenmalige kerkscheuring door toedoen van Abraham Kuiper (die zich als geschorste kerkvoogd toegang had verschaft tot de consistoriekamer door een paneel uit de deur te zagen) ontstond door een behoudende opvatting over het zuivere geloof. De uitgezaagde paneeldeel is naar het Rijksmuseum Het Catharijneconvent overgebracht; D. Damsma, 'De Doleantie (1886)', in: E. Kloek (red.), *Verzameld verleden: veertig gedenkwaardige momenten en figuren uit de vaderlandse geschiedenis*, Hilversum 2004, 121-124.
- ¹⁹ R. Steensma, *Opdat de ruimten meevieren. Een studie over de spanning tussen liturgie en monumentenzorg bij de herinrichting en het gebruik van monumentale hervormde kerken*, Baarn 1982.
- ²⁰ Waarnemer, "'Nog 25 jaar herstel van monumenten" Pieterskerk praktisch pronkstuk', *Heemschut* 58 (1982) 4, 69-70.
- ²¹ T. Pollmann, *Herbestemming van Kerken. Een ontvucherend relaas*, Zeist/Den Haag 1995, 9-16; Zie: www.pieterskerk.nl
- ²² Pollmann 1995 (noot 21), 90-99, en eigen waarneming.
- ²³ Tillema 1975 (noot 10), 268-269; T. Polderman, *Geschiedenis van de Grote Kerk van Veere*, Veere 2011.
- ²⁴ Zie: www.muziekpodiumzeeland.nl
- ²⁵ W.E.S.L. Keyser-Schuurman, *Kruisherenklooster*, Maastricht 1984; pandsdossier in archief RCE.
- ²⁶ Zie: www.kruisherenhotel.nl
- ²⁷ A.G. Schulte, *De Grote of Eusebiuskerk in Arnhem. IJkpunt van de stad*, Utrecht 1994, 84-91.
- ²⁸ T. Kralt e.a. (red.), *Levende monumenten. Geschiedenis, instandhouding en hedendaags gebruik van Utrechtse binnenstadskerken*, Utrecht 2008, 35-56.
- ²⁹ Zie: www.herbouwdomkerk.nl